

Afslutningsvis kan det siges, at bogen har mangler i kendskabet til enkelte centrale kildesteder af dansk og islandsk oprindelse, og at et par temaer burde være sluttelig gennemarbejdet. Disse svagheder virker på sin vis forbavsende, da læseren ved en første gennemlæsning let bliver overbevist af de mange klogt afvejede og forsigtigt formulerede betragtninger og vil mene, at dette er bogen med alt væsentligt om perioden. Næsten overalt trædes der frem med varsomhed og med brug af de nødvendige reservationer. Men mange forbehold gør det ikke alene. De kan til en vis grad virke vildledende derved, at læseren skænker større tiltro til enkelte led i fremstillingen, end det måske er berettiget.

Principielt rigtigt, men også selvfølgelig, er forf.s blik for vigtigheden af at vælge original frem for afskrift, aktstykke frem for berettende kilde. Desværre er viljen til at vurdere selvstændigt (i forhold til diplomatariet) ikke trængt igennem ved det tvivlsomme aktstykke af 1283-86, der næsten udelukkende indeholder berettende elementer. – De politiske vurderinger finder jeg gennemgående er noget af det bedste i bogen. Specielt vil jeg nævne behandlingen af Nørrehalland i kapitel V om 'Erik Menveds fyrstepolitik'. Her er en vrimmel af originaler, afskrifter, oversættelser og referater i et virvar af aftaler og alliancer mellem de norske og svenske konger, de svenske hertuger samt greven og kongen fra dansk side. De mange træk og modtræk ordnes og systematiseres på en spændende og delvis forbilledlig måde. Princippet er, at der bør regnes med så få omsving og omkast i politikken som muligt. Det er et fremragende afsnit, dr. Hørby her har præsteret.

Bogen er velskrevet, omend her og der lidt snørklet i sproget. Det betyder dog intet over for den kendsgerning, at man, hver gang man slår op i den, gribes af dr. Hørbys evne til at fængsle og interessere. Bogen er læservenlig ved at meddele kildecitater både på latin og dansk og praktisk indrettet ved sammenfatninger efter hvert kapitel. Et udmærket register, der medtager sagforhold, giver mange indgange til bogen. Der er ganske vist ikke meget nyt i den, men det er jo også den mest behandlede periode i ældre dansk historie. Trods de mangler, som jeg med nogen undren⁶⁵ må konstatere, at bogen har, betegner den en værdifuld tilvækst til vor videnskabelige litteratur på dennes højeste niveau.

Niels Skyum-Nielsen

Martin Schwarz Lausten: Religion og politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559. København, Akademisk Forlag 1977. 374 s.

Denne bog, der den 29. november 1977 forsvarede for den teologiske doktorgrad ved Københavns Universitet, består i grunden af fire afhandlinger: Christian III's stilling til kejser Karl V's religionspolitik 1544-1557 (kap. 2), Forsøg på erhvervelse af katolske fyrstebispeembeder (kap. 3), Plan om ægteskab mellem prins Frederik og prinsesse Leonora (kap. 4), og Christian III's stilling til de lutherske lærestridigheder og enhedsbestræbelser (kap. 5). Afhandlingerne er indrammet af en indledning (kap. 1) og af »Sammenfatning og konklusion« (kap. 6). Endelig følger kap. 7, der foruden en ekskurs om *Tabella de coena Domini* fra 1557 indeholder nogle breve som bilag, en tysk »Zusammenfassung«, oversigt over kilder og litteratur, forkortelser og personregister.

⁶⁵ Når henses til så dygtige arbejder fra forf.s hånd som 'Øresundstolden og den skånske skibstold' i Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen. Kbh. 1966, og oversigtsartiklen 'Skånemarkedet' i KHLNM XVI, Kbh. 1971.

Forf. ønsker med disse studier at undersøge forholdet mellem Chr. III's faktiske politik og hans lutherske holdning, et spørgsmål, der forekommer ham at være blevet forsømt i den hidtidige forskning. Han mener at måtte konstatere en »manglende interesse for forholdet religion/politik i Christian III's reaktioner til det tyske rige« (s. 15). Nok er forskellige emner, som forf. tager op, tidligere blevet berørt i forskningen, »men selve problemet, som det viser sig for kongen i forbindelse med de tyske rigsdage og i de mange andre sammenhænge, er ikke blevet behandlet« (sst.). Indledningen (s. 11-17) rejser spørgsmålet uden at præcisere det, giver iøvrigt en kort oversigt over, hvad de enkelte kapitler skal indeholde, og bringer en omtale af kildematerialets vigtigste dele.

Den vægtigste og største af de fire afhandlinger er den om forholdet til Karl V's religionspolitik (s. 19-173). Forf. tager sit udgangspunkt i freden med kejseren 1544. På grundlag af kongens korrespondance, instruktionerne til hans gesandter ved rigsdagene og disses indberetninger tegnes et billede af kongens holdning til de tyske rigsdage 1545-1556/57, til den schmalkaldiske krig og Interim. Et meget stort arkivmateriale er omhyggeligt gennemgået og udnyttet. Så vidt det kan skønnes, gengives indholdet formelt korrekt, og der kan ikke være tvivl om, at vi gennem denne undersøgelse ved langt mere end før om den danske regerings overvejelser, synspunkter og beslutninger i forbindelse med religionsstriden i Tyskland. Forf.s særlige interesse i kildematerialet giver os de oplysninger, som man måske kunne savne i indledningen, om, hvad det præcist er, han vil have svar på. Hele tiden drejer det sig om at blive klar over, hvorledes Christian III's politiske interesser forholder sig til hans lutherske tro. Disse, til dels meget detaljerede, studier fører næsten overalt til det resultat, at kongen, når hans politiske mål krævede det, var parat til at se stort på, hvad troen forlangte af ham: »Konfessionelle aspekter måtte vige for realpolitiske hensyn« (s. 70). På samme måde vurderes i kap. 3 forsøgene på at få henholdsvis hertug Frederik placeret i Hildesheim og hertug Magnus i Bremen som fyrstebiskopper. Både her og i kap. 4, hvor Christian III's forhandlinger med Ferdinand om ægteskabelig forbindelse mellem de to huse behandles, ser forf. det demonstreret, »hvorledes Christian III i valget af midler ganske efterlevede sit princip, at religionen ikke skulle stille sig hindrende i vejen« (s. 210) for dynastipolitiske projekter. Medens kap. 3 og 4 således kan siges at ligge i forlængelse af kap. 2, forholder det sig anderledes med kap. 5. Her ser vi mere kongen som den, der søger at begrænse de indbyrdes teologiske stridigheder mellem de lutherske og at skabe enhed. For så vidt som disse bestræbelser naturligvis også har politisk karakter, kan forf. ganske vist opretholde sin interesse for begrebsparret »religion og politik« også her, men det burde måske have fremgået klarere, at synsvinklen dog er en anden end i de foregående kapitler.

På baggrund af sin fremstilling konkluderer forf. bl. a., »at Christian på mange områder var villig til at svigte sin konfession og i flere tilfælde også gjorde det« (s. 324). Men da forf. mener samtidig at kunne fastslå, at kongen var »et dybt religiøst menneske« finder han resultatet »tilsyneladende selvmodsigende« (s. 328). Forklaringen synes ikke at ligge i nogen modsætning mellem kongen og hans rådgivere, og forf. mener da at finde den i noget, som han kalder »den humanistisk-reformatoriske grundindstilling« (s. 329). Med henvisning til forskellige udtalelser af Christian III hævdes denne at have haft fredens bevarelse som mål for sin regering. Heri finder Lausten nu ligefrem en forklaring (s. 332) på den holdning, Christian III indtog over for Tyskland i religionspolitiske spørgsmål, og han kan slutte sin bog med at konstatere, at nok førte kongen ikke en specielt evangelisk udenrigspolitik, men han fremmede lutherdommen i sine egne lande og bevarede freden til almenvellets bedste. Ja, netop den politik, han førte over for kejsermagten og de protestantiske fyrster i Tyskland efter 1544, førte til dette resultat.

Således bliver alt vendt til det bedste til sidst. Man kan godt være enig med forf. i, at

Christian III må have haft det mål med sin politik, han i konklusionen bringer til udtryk. Men man må så spørge, hvorfor denne løsning skal gemmes til sidst, medens vi undervejs hele tiden får at vide, at der er tale om en konflikt mellem kongens »realpolitik« og hans »konfessionsbevidsthed«, en konflikt, der næsten altid falder ud til »realpolitikens« fordel? I anden sammenhæng har jeg søgt lidt udførligere at drøfte Laustens brug af begreberne »religion« og »politik« (i en artikel, som vil blive trykt i *Dansk teologisk Tidsskrift* 1979). Her skal kort nævnes nogle indfaldsvinkler til hele spørgsmålet om Christian III's udenrigspolitik fra 1544, som på grund af Laustens særlige problem ikke synes mig at være kommet til deres ret. Inden disse kritiske bemærkninger fremføres, bør det udtrykkeligt understreges, at der er tale om en meget flittig og dygtig behandling af det store kildemateriale, og at en frugtbare udnyttelse af det havde være mulig uden altfor store anstrengelser. Det fremgår af bogen, at Lausten i de fleste tilfælde allerede sidder inde med den viden, der var nødvendig for at foretage de justeringer, som ville have gjort dette arbejde mere tilfredsstillende. Hvad angår beherskelsen af kilder og litteratur kan der næppe rejses mange indvendinger mod bogen. Skævhederne skyldes derimod problemstillinger og vurderinger.

Kender man noget til dansk kirkehistorisk forskning, er man ikke i tvivl om, at Lausten tilhører en retning, der ønsker at arbejde »realhistorisk«, for at bruge et af salig Oskar Andersens yndlingsudtryk. Det vil sige: at se tingene i sammenhæng og ikke at tillægge teologisk »ætervaderi« for megen vægt. Det ironiske er nu, at Lausten efter min mening netop i denne bestræbelse for at undgå det særligt »teologiske« – viser sig som teolog. Nu skal det ikke forstås, som om der heri og for sig skulle være noget galt. Hvad skulle man, fra et historievidenskabeligt synspunkt, med teologer, hvis de ikke havde en særlig viden? Ligesom man undertiden kan se ældre idealistiske historikere smykke deres fremstillinger med stærkt betonedede afsnit om materielle forhold, sådan optræder Lausten som en detektiv, der langt mere end tidligere forskere søger at »afsløre« Christian III, hvis fromme lutherske sindelag normalt ikke har været draget i tvivl. Netop når den påståede konflikt mellem »realpolitik« og »konfessionsbevidsthed« først og fremmest ses som en konflikt hos kongen selv, viser det sig, at disse begreber er forstået som ideer eller motiver, der står i modsætning til hinanden. Bag om denne måde at stille problemet op på søger Lausten kun lejlighedsvis og ret ubetonet at komme – indtil den overraskende konklusion. Undervejs læser han sine arkivalier og stiller dem det spørgsmål, om de repræsenterer det ene eller det andet af disse to motiver.

Det må undre, at Lausten ikke har fundet det umagen værd at analysere fredstraktaten fra Speyer 1544, når han dog tager sit udgangspunkt her. Han er selvfølgelig klar over, at traktatens overholdelse gjorde det umuligt for kongen at støtte sine trosfæller under den schmalkaldiske krig, men ikke desto mindre skal også dette være udtryk for svigtende »konfessionsbevidsthed«. Havde forf. beskæftiget sig med traktaten, havde det været nødvendigt for ham at gå ind på de forudsætninger, der gjorde den til hovedhjørnestenen i Christian III's udenrigspolitik. Når man betænker, hvor meget besvær kongen i de foregående år havde haft af altfor korte våbenstilstande, for slet ikke at tale om krigen med Nederlandene, og føjer man hertil, at alliancepolitikken både med de protestantiske fyrster og med Frans I inden 1544 svækkedes og intensiveredes i takt med mulighederne for en ordning med kejseren, bliver det uaktuelt at vurdere udenrigspolitikken efter 1544 ud fra vurderinger vedrørende konflikter hos kongen. Der var ingen konflikt. Han havde nået det mål, han længe havde arbejdet på, og var ikke til sinds at sætte det og dermed rigets sikkerhed overstyr ved letsindighed.

Nødvendigheden af en fred med Karl V hang nøje sammen med landets økonomiske tilstand. Der var simpelthen ingen penge til at føre stormagtspolitik for. Først lensord-

ningen i kongens senere år skabte, som Astrid Friis har påvist, en materiel basis for kongemagten af tilstrækkeligt omfang til, at Frederik II havde noget at sætte overstyr. Disse faktorer spiller for Lausten desværre ikke den store rolle.

En anden omstændighed, der ofte får forf. til at spore manglende »konfessionsbevidsthed« hos Christian III, hvor det kan være svært for læseren at følge ham, beror på, at kildernes forskellige karakter ikke får lov til at influere på tolkningen. Sammenligner man umiddelbart udsagn i officielle breve eller instruktioner for diplomatiske sendelser med privatkorrespondance, finder man let modsætninger, uden at disse nødvendigvis må lede til konstatering af splittelse hos en eller flere af de skrivende personer. Således betones det gang på gang, at skønt Christian III var vel underrettet (af sine gesandter og af de evangeliske fyrster), nægtede han sine gesandter tilladelse til at berøre religiøse spørgsmål på rigsdagene. Det er rigtigt, men ikke det mindste forunderligt og derfor heller ikke vidnesbyrd om manglende konfessionsbevidsthed. Som Lausten udmærket er klar over, anså kongen det for upassende, at han som suveræn fyrste skulle aflægge regnskab for sin tro på tyske rigsdage (se s. 23). Skønt de religiøse spørgsmål meget omhyggeligt var ignoreret i hans traktat med kejseren, var det naturligvis en forudsætning for dens indgåelse, at så længe begge parter overholdt den, måtte de afholde sig fra indblanding netop på dette område. Laustens krav om, hvad konfessionsbevidstheden burde have givet anledning til, bliver undertiden ikke blot betænkelige for en rigtig tolkning af kongens udenrigspolitik, men direkte urimelige. Det gælder f. eks., når han »bebrejder« kongen, at de gesandter, der på kongens vegne skulle modtage Holsten som len af kejseren, under ingen omstændigheder måtte berøre Interim (s. 112 f.). Det eneste, man her kunne undre sig over, måtte da være, at det overhovedet var nødvendigt at forbyde Caspar Fuchs at tale om andet under sit ophold i Bruxelles end det, der vedrørte hans sendelse. Det er vist da ikke nødvendigt at meddele f. eks. en dansk handelsdelegation, der skal slutte traktat med Sovjetunionen, at den ikke må udtale sig om den danske regerings syn på marxisme-leninisme som praktiseret i Rusland! Helt urimeligt bliver det, når Lausten finder »et særligt illustrerende eksempel på«, »at (kongen) ikke vil indtage en markant konfessionsbevidst holdning overfor de tyske katolske og protestantiske magter« (s. 173) i en lykønskningsskrivelse til Ferdinand, da denne blev kejser 1558. Lausten finder det »bemærkelsesværdigt«, at Christian III »lader som om konfessionsskellet overhovedet ikke eksisterer«. Tværtimod må det siges, at det ville have været overordentlig bemærkelsesværdigt, hvis Christian III havde været så taktløs og uvidende om diplomatisk praksis, at han i en sådan lykønskning havde gjort opmærksom på, at kejserens religiøse anskuelser lod en del tilbage at ønske.

Under stadig forudsætning af Speyertraktatens økonomiske og politiske nødvendighed kan lignende synspunkter gøres gældende også på områder, hvor Laustens vurdering ikke er så åbenlyst forkert som i de nævnte eksempler. Det gælder f. eks. kongens forhold til Hamborg i forbindelse med den schmalkaldiske krig og under Interimsforhandlingerne (s. 55-70 og 102-118). Ser man væk fra Laustens tese, giver hans fremstilling et godt billede af den danske regerings politik over for Hamborg, der går ud på at undgå enhver provokation, hvorved man eventuelt kunne tvinge kejseren til at interessere sig mere for byen, end godt var – i hvert fald, hvis den politik, Christian III og Karl V i fælles interesse havde fastlagt i 1544, skulle fortsættes.

Der kan være anledning til i denne forbindelse at nævne endnu en synsvinkel, som ville have kunnet anvendes med fordel i dette arbejde. Ordet »konfession« bruges uden nærmere præcisering. Det er både et teologisk og et *juridisk* begreb. Har det overhovedet en fast betydning i den periode, der her er tale om? I forbindelse med religionsfreden i Augsburg 1555 taler forf. om, at Christian III opstillede »den fiktion, at der blot var

tale om *een* sandhed, kristelig religion« (s. 156). Jamen, det samme gør dog Den augsburgske Bekendelse, der dannede grundlaget for religionsfreden. Her kan man ikke klare sig med at læse kilderne umiddelbart og søge at udlede de motiver, der i hvert enkelt tilfælde står bag udsagnene. Religionsstriden var, da også rigsretten var teologisk forankret, i høj grad en retsstrid, hvori de to modstridende parter hver for sig gjorde krav på at have retten på sin side. Sålænge kampen stod på, kunne derfor overenskomsten kun indgås hen over skillelinierne ved en midlertidig tilsidesættelse af det fælles retsgrundlag, begge parter fastholdt, men tolkede i skarp modsætning til hinanden. Når man forhandlede, brugte begge parter ord som »fred«, »reformation«, »koncilium« o. lign., men det var underforstået, at man havde sat parentes om rettens sønderdeling, dvs: at begreberne var bevidst flertydige. Kun ad denne, »den dissimulerende enigheds« vej (Martin Heckel), var forhandling mulig. Lægger man sådanne synspunkter til grund, åbner der sig andre tolkningsmuligheder end de af Lausten anvendte.

Der kan således rejses en del indvendinger mod den måde, hvorpå Lausten benytter sit righoldige materiale, og nogle af dem må vel endda siges at være væsentlige. Man kan ikke andet end beklage, at det er gået sådan, men det ville dog være at skyde langt over målet, hvis man heraf sluttede, at dette arbejde ikke skulle være et velkomment og værdifuldt bidrag til forståelsen af Danmarks forhold til Det tyske Rige i sidste del af Christian III's levetid. Den uhyre flid, hvormed både Rigsarkivets (naturligvis især Tyske Kancellis) og en række tyske arkivers samlinger er blevet gennemgået, er imponerende. Skønt afhandlingernes sammenholdende tese altså efter min mening nærmest har virket hemmende, er dog der tale om langt mere end en materialesamling. Især får vi en sammenhængende fremstilling af forholdet til kejseren, der både i omfang og grundighed langt overgår, hvad man hidtil har kendt. Undervejs ses det af mange bemærkninger, at forf. ikke mangler den viden, der kunne have givet hans arbejde mere perspektiv. Ankerne over forf.s synsmåde gør derfor ikke læseren afhængig af den horisontbegrænsning, tesen har skabt for ham selv. Inddrager man de savnede synsvinkler, er det ved hjælp af fremstillingen, som den foreligger, muligt at få et klart og skarpt billede af den danske regerings politik og dens resultater. En sammenligning mellem den førte politik og »kongens talrige erklæringer om sit faste konfessionelle standpunkt« (s. 15) vil måske så ikke føre til »kritiske spørgsmål om, hvor megen tom retorik«, disse erklæringer måtte rumme. Snarere vil man, ud fra forståelsen af, at *diplomatisk* sprog rimeligt nok rummer en del af det, man i daglig tale kalder »retorik« og måske også »tom« retorik, indse den faste sammenhæng mellem Danmarks svage materielle status og de sikkerhedspolitiske hensyn på den ene side og den klare udenrigspolitiske linie på den anden. Det vil man nok kunne gøre uden at betvivle oprigtigheden i kongens private udtalelser. I hvert fald vil indholdet af den vundne indsigt i regeringens politik forblive den samme, uanset om man mener det ene eller det andet om kongens personlige holdning, og just derfor er Laustens bog også et værdifuldt arbejde på trods af den tese, der har hindret ham selv i altid at se, *hvori* det væsentlige består.

Leif Grane